

Віктор Савченко

Тарас Гончарук

**ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ ОДЕСИ
НА ЗЛАМІ ЕПОХ.**

**ОДЕСА
ЛАНЖЕРОНА – ВОРОНЦОВА
(1819–1839)**

Справжня історія

Харків
«ФОЛІО»
2022

ЗМІСТ

Вступ. «Нетутешне» місто	5
Розділ 1. «Друга Пальміра»	9
Розділ 2. «Збіжжя» та «повітря» порто-франко	69
Розділ 3. Розбудова міста	142
Розділ 4. Одеська влада: фрондери та денді	178
Розділ 5. «Світське життя Одеси»: клуби-салони	225
Розділ 6. Одеські масони та велика політика в південному місті ...	261
Розділ 7. Театр, ліцей і... археологія	285
Розділ 8. Благоустрій міста. «Я жил тогда в Одессе грязной»	324
Розділ 9. Передмістя, дачі та хутори Одеси: заміське життя.	353
Додаток	382
Література	392

Розділ 1

«ДРУГА ПАЛЬМІРА»

Одеський феномен першої половини ХІХ століття мав підстави, які розгледіли далекоглядні європейські негоціанти ще в першій половині 1790-х років, коли Одеса мала назву Хаджибей і місто це щойно було приєднано до Російської імперії. Приєднання це, як відомо, відбулося в самому кінці 1791 року (у Європі, що жила за григоріанським календарем, тоді вже був рік 1792-й), а вже 1793 року за другим поділом Речі Посполитої під владу вказаної імперії було приєднано Правобережну Україну — Київщину, Поділля та частково Волинь (від 1795 року — всю Волинь). Отже, Російська імперія відхопила собі давню «житницю Європи», і негоціанти одразу почали міркувати: що ж робити з цими надлишками зерна та іншої сільськогосподарської продукції, що після кардинального переділу кордонів на сході Європи у 1770–1790-х роках не могли знайти собі збуту.

Уродженець Генуї Бартоломій Галера 1793 року писав до російського уряду, що «приєднання колишніх воєводств Київського, Брацлавського та Подільського» призначено «природою для приєднання до терену Очакова задля їхнього взаємного розквіту», «оскільки ці країни... багаті шкірами, салом, воском, медом, худобою, зерном усякого виду», а склади та порт для їх вивезення до Європи «можливо краще розташувати ніде інше, як у самому Хаджибеї (HoziaBeu)». До того ж Б. Галера передбачав, що зерно до Хаджибея можуть везти «селяни — продавці солі», тобто чумаки (в оригіналі — szumaks), а кошти для кредиту експортерам-поміщикам можна знайти у банкірів галицького міста Броди.

Час показав, що Б. Галера мав рацію у своїх прогнозах. Важливість Хаджибея-Одеси, як порту для зернового експорту Правобережної

України, чудово розумів і «устроитель Одессы» Йосип де Рібас, принаймні 1795 року в листі до Андрія Розумовського він стверджував, що мав на меті «збудувати ...комерційний порт, який би слугував пунктом збуту продуктам губерній Брацлавської, Української та Подільської». [70]

В імперській столиці справжнє економічне значення Одеси усвідомили не відразу. Обмеження на зерновий експорт були зняті тільки 1800 року. Відтоді ця галузь економічного життя на тривалий час стає двигуном розвитку Одеси. «Справжній розвиток хлібної торгівлі Одеси розпочався власне не раніше 1800 року», — писав економіст Михайло Вольський. [19; 74] Відтоді «історія торгівлі є, по суті, історія міста [Одеси]», як зазначав Олексій Маркевич, наголошуючи: «Головний нерв життя Одеси становила її зовнішня торгівля... У зовнішній торгівлі Одеси вивіз переважав над довозом, а найважливішою галуззю експорту був експорт зерновий, або, правильніше кажучи, пшеничний експорт». [92, с. 145]

Як і передбачав Б. Галера й інші негоціанти, зерно та інші сільськогосподарські експортні товари із земель Правобережної та південної України до Одеси перевозили на своїх «фурах» чумаки. Від 1812 року до цього зерна додалося ще зерно Бессарабії (Молдови), яку тоді за Бухарестським миром було приєднано до Російської імперії. Приєднання Бессарабії значно посилило експорт молдавської сільськогосподарської продукції через Одеський порт і значно відсунуло від останнього небезпечний турецький кордон. «Без Бессарабії Одеса ніколи не досягла б свого добробуту та розвитку, а за деяких обставин вона б могла припинити своє існування», — зазначав О. Ланжерон. З часом усе більше зерна та інших сільськогосподарських виробів стали постачати господарства Півдня України, ще більше підживлюючи одеський експорт. Унаслідок цього гофмаклер Одеського порту Симон Бернштейн міг цілком справедливо стверджувати: «Одеса обрала собі... непереможну позицію на березі моря. З одного боку від неї — хлібородна Бессарабія, а з півночі — Подільська губернія, а з другого боку — зі сходу Херсонська, частина Катеринославської та частина Таврійської». [9, с. 79]

Проте на початку XIX століття на заваді збільшенню одеського зернового експорту ставали обставини зовнішньополітичні, а саме ситуація

в країнах споживачів передусім революційні події у Франції та подальші наполеонівські війни. Згодом зовнішню торгівлю припинила і страшна епідемія чуми в Одесі та краї 1812–1814 років. По завершенню епідемії та війни у Європі для одеського хлібного експорту відкрилися дивовижні перспективи. Ба більше, свою вагому лепту в це внесла природа. І, як не дивно, вибух вулкана в далекій Нідерландській Індії — Індонезії, а саме вулкана Тамбора на острові Сумбава, виверження якого у квітні 1815 року вчені вважають «найбільшим за всю сучасну історію за обсягом виверженого матеріалу та кількістю людських жертв».

Власне, саме це виверження не надто зацікавило мешканців Європи, проте його наслідки вони не могли не помітити. Особливо у 1816 році, коли попіл вулкана Тамбора досяг Європи, викликавши сумнозвісний «рік без літа» та страшенні неврожаї у більшості країн континенту. Водночас, як повідомляють учені, «ніяких відомостей про аномальні холоди в 1816 році в Україні нема. Навпаки, відомо, що того року в Україні було спекотне літо». В Наддніпрянщині тоді зібрали досить непоганий урожай і експорт зерна в 1816–1817 роках зріс колосально. Попит на зерно та інше продовольство у Європі мав тоді й певні ажіотажні риси, адже про причини «року без літа» ніхто не усвідомлював (їх з'ясували тільки 1920 року), отже, ніхто не міг ручатися, що цей страшний рік не повториться.

Слід зазначити, що на 1816 рік експорт збіжжя з Одеси й без того досить поживавився. По завершенні наполеонівських війн Західна Європа потребувала продовольства. «Утвердження загального миру, — писав випускник Рішельєвського ліцею, майбутній професор-економіст Михайло Вольський, — не залишилося...без загального впливу ...на торгівлю Італійських держав. Величезні капітали, накопичені в Генуї протягом багатьох століть, що лишалися без роботи під час Наполеонівських війн, після Віденського конгресу (1814–1815) отримали нове застосування. Генуя, Ліворно, Трієст, Марсель стають головними місцями хлібної торгівлі на півдні Європи. Тут відбуваються величезні хлібні операції, сюди ж стікаються вози пшениці, закупленої у портах Південної Росії (тобто Наддніпрянської України. — *авт.*), для відвантаження до місць, що її потребують.... Порти Чорноморські не обмежуються,

як колись, у своїх торговельних операціях лише водами Леванту, але поширюють їх далі на Захід, і таким чином Чорне море вступає у найближчий зв'язок із Середземним». [19, с. 87]

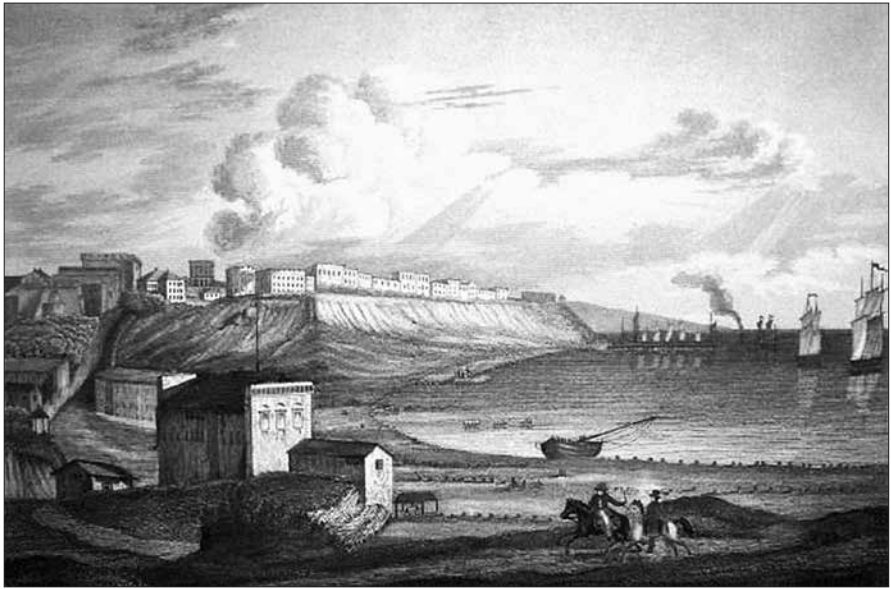
Уже 1814 року експорт збіжжя з Одеси сягнув позначки 1 714 285 руб. сріблом (з них 1 359 422 руб. сріблом становила пшениця). Але це була не межа. «Від 1815 року, — пише М. Вольський, — розміри вивозу почали збільшуватися так швидко, що перевищили усі очікування. У цьому році з Одеси було відвантажено збіжжя на 4 171 428 руб., в тому числі пшениці на 3 343 952; а з Таганрогу на 1 060 000; загалом же з усіх Новоросійських портів на 5 714 285 куб. сріблом». [19, с. 88] І ось до цієї вже дуже сприятливої ситуації піднесення українського і, зокрема, одеського зернового експорту до Західної Європи додався ще і чинник суцільних неврожаїв у країнах-споживачах, спричинений 1816-м «роком без літа».

«В наступному 1816 році, — писав далі М. Вольський, — коли до загального занепаду землеробства, що його спричинив ненормальний стан Європи в епоху Наполеонівських війн, приєднався ще загальний неврожай у Західній Європі, торгівля Новоросійського краю збільшилася та розвинулася ще більше. ...Особливо велику кількість хліба було відвантажено до Італії та Мальти, звідки вона була перевезена до держав, що її потребували. Головний попит був на пшеницю, якої з Одеси було відвантажено більш мільйона четвертин (четвертина — одиниця об'єму сипучих тіл, що дорівнювала близько 210 л, — *авт.*) ціною на 9 708 474 руб. сріблом; згодом з'явився попит і на жито, посівами якого мало займалися тутешні господарі. Ціна на цей продукт за 15 днів зросла від 4 до 9 руб. 60 коп... Наступний 1817 рік був ще більш блискучим. Хлібна торгівля Одеси сягнула таких розмірів, до яких не доходила пізніше протягом 20 років. Причиною цього була нестача хіба, що продовжувалася у Західній Європі. З Чорноморських та Азовських портів в цьому році було відвантажено: пшениці 1 156 281 четвертину, жита 185 916 четвертин, ячменю 38 867, загалом — 1 197 064. В тому числі однієї пшениці було відпущено на 15 195 685 руб. сріблом, з яких припадало на частку Одеси 10 942 370 руб. сріблом». [18, с. 88–89]

Відомий статистик та історик Аполлон Скальковський, подаючи ціну одеського експорту в 1816 та 1817 роках, округлену в рублях

асигнаціями (відповідно: 37 717 000 та 41 936 000 руб.), в праці видання 1839 року, виправдовував те, що і через десять років одеське вивезення не могло перевищити зазначені показники, так: «Ця величезна сума відпуску (1816 та 1817 рр.) не перевищила б суми 1836 або 1837 років, якби не висока ціна хліба, за який платили по 40 руб. (асигнаціями) за четвертину». [129, с. 59] Звичайно, провідне місце в експорті Одеси 1817 року належало збіжжю. Показово, що, за відомостями А. Скальковського, у цей самий період, проте з певним запізненням, надзвичайно зріс одеський імпорт. У 1817 та 1818 роках він становив 19 710 000 та 14 191 000 руб. асигнаціями відповідно. Йшлося про імпорт в обмін на українське та частково молдавське збіжжя, вивезене перед тим з Одеси. Оскільки в Російській імперії панував митний протекціонізм, зазначені досить великі суми одеського імпорту (їх тривалий час не вдалося перевищити навіть за часів функціонування в Одесі порто-франко) стосувалися не імпорту товарів. Пояснюючи ці показники, А. Скальковський писав: «За результатами привозу в 1817 та 1818 роках не варто судити про привізну торгівлю, бо майже весь він [імпорт] складався з монети золотої та срібної, що її було заплачено за пшеницю; у 1817 [р.] наприклад, привезено її [монети] на 15 695 144 руб.» [129, с. 61] Отже, на Одесу у ці роки просто полився золотий і срібний «дощ».

Скористалася з цієї ситуації звичайно далеко не одна Одеса. Підвищення цін на збіжжя принесло чимало прибутків поміщикам і перевізникам зерна — українським чумакам, або фурщикам. За відомостями М. Вольського, в перших місяцях 1817 року вартість четвертини пшениці в Одесі сягнула нечуваної суми — майже 13 руб. сріблом. Це надавало можливість чумакам привозити зерно з вигодою для себе до Одеси з досить віддалених регіонів. «Ціна на пшеницю піднялася в Одесі до 12 руб. 85 коп. сріблом за четвертину, — писав М. Вольський, — і хліб привозився сюди з відстані в 600 верст. Це надзвичайне напруження відпускної торгівлі звичайно мало вплинути на ціну всіх інших предметів: поденник отримував тоді від 85 коп. до 1 руб. 15 коп. сріблом в день, за віз з парою волів платили по 2 руб. 30 коп. ; а з конем — по 2 руб. 85 коп.» [18, с. 88]

Одеса, гравюра 30-х рр. XIX ст.

1816–1817 рр. виявили велике значення для тогочасної Західної Європи постачання збіжжя з Чорноморсько-Азовських портів і передусім з Одеси. Адже, як зазначав М. Вольський, успіх вітчизняного експорту в зазначені роки «відбувся через те, що в цей час Західна Європа, окрім південної Росії (Наддніпрянської України, — *авт.*) отримувала його [зерно] лише з Данцига та Гамбургу; вивіз же з Леванту був мало важливим, а Північна Америка не брала ще значної участі у хлібній торгівлі». [18, с. 89]

У подальші роки на зерновий експорт Одеси впливали здебільшого негативні чинники: заборона зернового експорту через Грецьку революцію у 1822–1823 роках та Російсько-турецьку війну 1828–1829 рр., Польське повстання 1830–1831 рр., що зачепило Правобережну Україну. Нарешті страшний неврожай 1833 року, коли Одесі вперше довелося не експортувати, а імпортувати зерно. Проте, попри ці негаразди, Одеса закріпила за собою «хлібну корону» — звання головного постачальника зерна до Європи. І перебування в місті величезної кількості чумацьких возів було звичайним явищем в Одесі в 1820–1830-х рр. «Щоденно до Одеси, — писав про період, що розглядається, дослідник Василь Загоруйко, — прибувало, якщо виключити дні

Чумацькі шляхи. Фрагмент мапи торговельних шляхів України першої половини XIX ст. географа та історика Ф. Петруня

бездоріжжя, від 500 до 3000 возів, завантажених хлібом. Це були „чумацькі валки” — обози, запряжені круторогими сірими волами — „верблюдами українських степів”. Щорічно число возів, що прибували до міста, доходило до 200 тисяч». [38, с. 72–73]

Одеса стала центром нової великої мережі чумацьких доріг, про яку історик Ігор Слабеев писав: «Найбільшою з нових дорожніх систем була одеська, що склалася в кінці XVIII — на початку XIX століття у зв'язку з початком вивезення через Одеський порт за кордон хліба та інших сільськогосподарських товарів. Названа вище система доріг охоплювала величезну територію: південні повіти Волинської, більшу частину Подільської і Київської, західні повіти Катеринославської губернії, значну частину Бессарабії і всю Херсонську губернію, тобто весь той район, що постачав сільськогосподарську продукцію на експорт. Головні чумацькі шляхи проходили через такі чотири пункти: Балту, Криве Озеро, Богополь і Вознесенськ». [138, с. 49–50]

Історик та етнограф Назарій Букатеви́ч помітив, що чумацькі шляхи розходилися від Одеси на північ «віялорізно», зазначаючи: «...значна кількість чумацьких шляхів розходилася віялорізно від Одеси по

Чумаки. Картина І. Айвазовського. 1870-ті рр.

колишній Херсонській губернії, а далі переходила в сусідні губернії: Подільську, Київську, Полтавську, Катеринославську і Таврію». [12, с. 70–71] Детальніше характеризуючи головні шляхи одеського чумацького «віяла», Н. Букатевиц, зокрема, писав: «Шлях, що йшов від Одеси через Северинівку, на Ананьїв, Балту теж зв'язував Одесу з Поділлям і Волинню. Цим шляхом з Одеси везли бакалію і вина, а до Одеси приставляли великі транспорти з хлібом. З Поділлям та Київщиною Одеса зв'язувалася шляхом, що проходив через Березівку на Мостове, Щасливе в Богопіль, Ольвіопіль, Ревуцьке, Торговицю. Тут проходили найбільші транспорти з хлібом. Шлях меншого значення йшов на Одесу через Новомиргород, Новоукраїнське, Жукове і Вознесенське. Полтавщина зв'язувалася з Одесою через Кременчук, Олександрію, Єлисаветград, Рівне, Вознесенське. Цим напрямком до Одеси йшло збіжжя, сало, шерсть, горілка, а з Одеси, як і іншими шляхами, бакалія і вино. У Єлисаветграді до цього шляху приєднувався той, [що] йшов з Черкас — Чигирина. Через Шестерню, Березнеговате, Засілля, Миколаїв, Попівку проходив шлях з Катеринославщини, яким поставляли до Одеси вовну іспанських овець, сало, масло, ллянаєнасіння, а також збіжжя, особливо пшеницю арнаутку.

З Одеси до Миколаєва поштовим трактом, а далі через Опанасівку на Берислав ходили чумацькі валки в Таврію. З Бессарабією Одеса